

MAKARY GÓRZYŃSKI

Akademia Kaliska im. Prezydenta Stanisława Wojciechowskiego w Kaliszu
ORCID 0000-0002-4736-7956

PROCESY PRZESTRZENNE I NOWA ARCHITEKTURA W KALISZU OKOŁO POŁOWY XIX WIEKU – ZAGADNIENIA I POSTULATY BADAWCZE¹

W niniejszym artykule zamierzam w syntetyczny sposób nakreślić przemiany przestrzenne i architektoniczne w Kaliszu około połowy XIX wieku. Problem ten traktuję jako ważne, interesujące zagadnienie badawcze dla historyków, historyków sztuki i miast. Pomimo znaczącego w ostatnich latach rozwoju badań nad historią architektury oraz kultury historycznej Kalisza i regionu², okres w dziejach miasta między latami czterdziestymi a sześćdziesiątymi XIX stulecia nie doczekał się nowych, opublikowanych studiów przekrojowych czy monograficznych³. Wyjątkiem jest tu niedawne opracowanie

¹ Tekst jest zmienioną i przekomponowaną wersją fragmentu wstępu do mojej niepublikowanej dotąd w całości dysertacji doktorskiej. M. Górzyński, *Miasto, społeczeństwo, przeszłość. Architektura i przestrzenie nowoczesności Kalisza przełomu XIX i XX wieku*, praca doktorska napisana pod kierunkiem dr hab. Barbary Arciszewskiej, obroniona na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2019, s. 52-63. Rozprawa ta jest dostępna online w całości: <https://depotuw.ceon.pl/-handle/item/3586>.

² Między innymi: *Portret miasta. Architektura Kalisza w dokumentach archiwalnych/Portrait of a City. The Architecture of Kalisz in Historical Documents*, red. G. Schlender, J. A. Splitt, Kalisz 2010; M. Błachowicz, A. Tabaka, *Nowy Kaliszanie*, Kalisz 2010; B. Czechowska, *Kaliszkie Korso. Architektura i urbanistyka Alei Wolności w XIX i XX wieku*, Kalisz 2010; *W kręgu kaliskich badań nad sztuką i kulturą artystyczną*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, 2011, z. 12.; *Ochotnicza Straż Pożarna w Kaliszu 1864-2014. Monografia*, red. K. Walczak, T. Olejnik, Kalisz 2015, na którego stronach J. A. Splitt zawarł zarys dziejów i urbanistyki miasta, por. *Rozdział I. Pożary w dziejach Kalisza. 1. Zarys dziejów miasta. Rozwój urbanistyczny*, s. 15-28; *W kręgu kaliskich badań nad sztuką i kulturą artystyczną (2)*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, 2017, z. 17; J. Bruś, *Albert Nestrypke. Propagator architektury modernistycznej w Kaliszu*, Kalisz 2017; *Dziedzictwo kulturowe miasta Kalisza i regionu południowej Wielkopolski*, red. S. Kowalska, t. 1-6, Kalisz 2011-2017. Zob. też W. Kościelniak, K. Walczak, *Kronika miasta Kalisza*, Kalisz 2002; *Bibliografia historii Kalisza*, red. E. Andrysiak i in., t. 1-4, Kalisz 2002-2007 i inne, niesłychanie cenne dla badaczy bibliografie regionalne, tworzone w środowisku Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk – które wraz z seriami bibliograficznym Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk (*Polska bibliografia sztuki 1801-1944*, t. 4, *Architektura*, cz. 1, *Zróżdła*, opracowania ogólne, historia, architektki i budowniczości, oraz cz. 2-4, *Topografia A-Z*, *Topografia Kraków*, *Topografia Warszawa*, red. J. Wiercińska, A. Czyżewski i in., Wrocław-Warszawa 1991-2008) winny posłużyć do dalszych badań systematycznych.

³ Choć oczywiście pojawiają się nowe studia, dotyczące poszczególnych typów budowli – czy też o nich wzmiankujące na marginesie prac historycznych. Por. m. in.: D. Płócienniczak, *Budynki cerkiewne Kalisza w XIX i XX wieku*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, 2011, z. 12, s. 40-61, szczeg. s. 43-45; *Więzienie kaliskie 1846-2015*, red. E. Pietrzak i in., Kalisz 2016, s. 31-34; M. Górzyński, *Dziewiętnastowieczny park miejski w Kaliszu. Ogród cywilizacji*, Kalisz 2019, s. 20-26. Zob. *Kultura miejska w Królestwie Polskim*, cz. 1, 1815-1875, Warszawa. *Kalisz-Lublin-Płock*, red. A. M. Drexlerowa, Warszawa 2001, s. 155-167.

Macieja Błachowicza o początkach zainteresowania „starożytnościami” i rozwoju ochrony zabytków w okresie 1792-1861⁴. Dawniejsza literatura, choć nadal atrakcyjna poznawczo i istotna merytorycznie, z dzisiejszej perspektywy także nie oferuje zbyt wielu materiałów analitycznych o ówczesnej architekturze i przemianach zabudowy miasta⁵. Być może, istotne jest tu negatywne postrzeganie tego okresu jako momentu niewielkiej aktywności inwestycyjnej, swobodnego „czasu pomiędzy” rozpoznaniem i od lat uznanymi dekadami rozwoju i rozbudowy miast polskich tej epoki – w czasach konstytucyjnych Królestwa Polskiego⁶ i w drugiej połowie XIX wieku⁷. Wychodząc z propozycją badań nad sytuacją „około połowy XIX wieku” w Kaliszu proponuję krótki zarys problematyki badawczej w zakresie przemian przestrzennych i architektonicznych. W skrócie przedstawię strukturę przestrzenną Kalisza w tym czasie, następnie jej projektowane i zmaterializowane przekształcenia, a także charakterystyczne budowle publiczne i prywatne. Celem tekstu jest zwrócenie uwagi na interesujące i złożone zjawiska społeczno-kulturowe, których narzędziami przestrzennymi były budowle reprezentacyjne i prywatne oraz zamiary regulacji przestrzennej. Łącząc perspektywę ogólnohistorycznego, krótkiego przekroju zjawisk z, jak mam nadzieję, nowymi postulatami badawczymi, liczę na wzbudzenie zainteresowania omawianą tu problematyką i włączenie tych zagadnień w rozwój pola badawczego w ramach prac kaliskich i krajowych ośrodków naukowych.

PRZESTRZEŃ MIASTA W I POŁOWIE XIX WIEKU – STRUKTURA URBANISTYCZNA I JEJ PRZEMIANY

Należy przypomnieć, iż na przełomie osiemnastego i dziewiętnastego stulecia zwarła i murowana zabudowa skupiała się w Kaliszu głównie na obszarze dawnego ośrodka lokacyjnego, tworzonego od połowy trzynastego wieku (lokacja około 1257 roku). Na wyspie otoczonej kanałami Proсны założono miasto o szachownicowej siatce ulic z charakterystycznym, owalnicowo-wrzecionowatym układem traktów. W jego centrum znajdował się prostokątny rynek o wymiarach około 91 na 113 metrów, z dwiema parami ulic wychodzących z każdego boku i traktami poprzecznymi, od zachodu i wschodu. Rozpiętość średniowiecznego założenia wynosiła: z północnego-zachodu na południowy wschód

⁴ M. Błachowicz, „Starożytności kaliskie” w *relacjach z lat 1792-1861. Początki ochrony zabytków w grodzie nad Prosną*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, 2017, z. 17, s. 11-46.

⁵ Również źródła dziewiętnastowieczne będą tu bardzo pomocne, np. E. Stawecki, *Album kaliskie, ser. I., Zawierająca widoki samego miasta Kalisza*, tekst i opracowanie E. Stawecki, rys. S. Barcikowski, litogr. M. Fajans, Warszawa 1858. Z dawniejszej literatury przedmiotu zob. *Kalisz. Studium historyczno-urbanistyczne, opracowane na zlecenie Poznańskiej Wojewódzkiej Rady Narodowej, Wojewódzki Zarząd Architektury i Nadzoru Budownictwa w Poznaniu*, red. T. Rusczyńska, J. Nalepa, E. Linette, PPKZ Poznań 1959, kopia w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Poznaniu, Delegatura w Kaliszu, s. 72; *Powiat kaliski*, red. T. Rusczyńska, A. Sławska, Z. Winiarz, „Katalog zabytków sztuki w Polsce”, t. 5, *Województwo Poznańskie*, z. 6, Warszawa 1960; *Dzieje Kalisza*, red. W. Rusiński, Poznań 1977; T. Rusczyńska, A. Sławska, *Architektura, budownictwo*, (fragment rozdziału *Architektura, kultura artystyczna w Kaliszu w latach 1793-1914*), [w:] Rusiński, red., *Dzieje Kalisza...*, s. 492-499; A. Czyżewski, *Struktura przestrzenna, zabudowa i gospodarka komunalna*, (fragment rozdziału *Rozwój przestrzenny i ludnościowy Kalisza w latach 1815-1914*), [w:] Rusiński, red., *Dzieje Kalisza...*, s. 307-327; W. Kościelniak, *Wędrowniki ze szkicownikami*, cykl felietonów publikowanych w „Ziemi Kaliskiej” w latach 80-90. XX wieku, por. edycję elektroniczną z 2001 roku: <http://www.info.kalisz.pl/szkie/index.html>; idem, *Zabytki architektury Kalisza*, Kalisz 1987; tegoż, *Kronika miasta Kalisza*, Kalisz 1989 (II wyd. Kalisz 2002, wspólnie z K. Walczakiem).

⁶ I. Barańska, *Architektura Kalisza w dobie Królestwa Kongresowego*, Kalisz 2002.

⁷ M. Górzyński, *Spoleczeństwo, miasto...*, tamże dalsza literatura, dotycząca architektury i urbanistyki Kalisza przełomu XIX i XX wieku.

ok. 500 metrów, z południowego-zachodu na północny-wschód ok. 520 metrów. Obszar ten zajmował około 18 hektarów⁸. W centrum, w obrębie bloku śródrynkowego, znajdował się częściowo spalony (w 1792 roku) i następnie zburzony ratusz, zaś przy rynku istniało około 30 placów budowlanych. Na obszarze wyspy staromiejskiej ulokowano średniowieczne i nowożytnie kościoły podległe diecezji kujawsko-kaliskiej (powstałej w 1818 roku)⁹ oraz klasztory – św. Mikołaja z klasztorem kanoników regularnych i kościołem św. Walentego¹⁰ (od północnego-zachodu), franciszkanów i franciszkanek (od południowego-wschodu), kościół św. Stanisława¹¹ i kolegium pojezuickie (od 1776 Kaliska Szkoła Podwydziałowa, potem pruski i polski Korpus Kadetów¹²; od wschodu), kościół kolegiacki Wniebowzięcia NMP (Sanktuarium św. Józefa; od północnego-wschodu)¹³ oraz synagogę (od południowego-zachodu)¹⁴. Ponadto istotnym elementem funkcjonalnym i kompozycyjnym był średniowieczny w rodowodzie, a wielokrotnie przebudowywany zamek, ulokowany od północnego-wschodu, przy dawnej Bramie Toruńskiej. Niegdyś był on siedzibą starostów (zrujnowany, zburzony w okresie pruskim). Wokół kwartałów na wyspie rozciągały się bramy i mury miejskie, w XVIII wieku już mocno zniszczone. Po ich zewnętrznej stronie znajdowała się dawna fosa, obiegająca wyspę staromiejską jako kanał rzeki Proсны. Kalisz z przedmieściami łączyły mosty, a najważniejszym szlakiem komunikacyjnym była wiązka traktów z północy i wschodu na południowy-zachód, przebiegająca (od północnego-wschodu) przez Przedmieście Toruńskie i Stawiszyńskie z kościołem i klasztorem bernardynów i św. Ducha (wraz z przyległymi posiadłościami), dalej na południe przez miasto lokacyjne, groblę i półwysp z ogrodami nazywany od jednego z ich właścicieli tzw. „Rembowiczyzną”¹⁵, następnie przez południowe Przedmieście Wrocławskie. Tam też, wzdłuż głównego traktu, ulokowano kościół i klasztor franciszkanów-reformatów wraz z posiadłościami oraz szpital św. Trójcy. Układ przedmieść powstał w trzynastym i czternastym wieku, wraz z kształtowaniem się zabudowy i struktury funkcjonalnej miasta, zaś wspomniane zespoły klasztorne i szpital były już fundacjami nowożytnymi¹⁶. Od północnego-zachodu, na rozległym i niezagospodarowanym płaskowyżu rozciągało się natomiast

⁸ Na temat miasta lokacyjnego por. J. Tomala, *Kalisz – miasto lokacyjne w XIII-XVIII wieku. Studium archeologiczno-architektoniczne*, Kalisz 2004; *750 lat lokacji Kalisza. Materiały sesji popularyzacyjnej*, Kalisz, 10 października 2007, red. Wańka, T. Krokos, Kalisz 2008.

⁹ Ks. W. Kujawski, *Diecezja kujawsko-kaliska. Opracowanie historyczno-źródłoznawcze*, Włocławek 2011.

¹⁰ A. Chodyński, *Kościół św. Mikołaja w Kaliszu. Wspominek historyczny*, Warszawa 1874; J. Tomala, *Murowana architektura romańska i gotycka w Wielkopolsce*, t. 1, *Architektura sakralna*, Kalisz 2007.

¹¹ K. Splitt, J. A. Splitt, *Kościół i klasztor oo. franciszkanów w Kaliszu*, Kalisz 1998; A. Tabaka, M. Błachowicz, *Szkatulki czasu. Najstarsze kaplice Kalisza*, Kalisz 2007.

¹² W. Rusiński, *Życie codzienne w Kaliszu...*, s. 281.

¹³ *Kolegiata kaliska na przestrzeni wieków 1303-2003*, red. G. Kucharski, ks. J. Plota, Kalisz 2004; E. Andrzejewska, *Książdz Stanisław Józef Klossowski (1726-1798). Kustosz Sanktuarium św. Józefa w Kaliszu*, Kalisz 2010; J. Tomala, *Murowana architektura romańska...*, s. 194-197.

¹⁴ O społeczności żydowskiej w Kaliszu zob. syntetycznie S. Przygodzki, *Kalisz wielokulturowy*, Kalisz 2012, s. 23-42; A. Oniszczyk, *Ludność żydowska Kalisza w latach 1815-1914. Wybrane aspekty modernizacji*, praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. T. Kizwaltera, IH UW, Warszawa 2010.

¹⁵ Nazwa ta – „ogrody Rembowicze” – pojawia się w opisie miasta, wykonanym na zlecenie Komisji Dobrego Porządku, zob. B. Czechowska, *Kaliskie Korso. Architektura...*, s. 25-25; A. Parczewski, *Rys historyczny Towarzystwa Kredytowego Miasta Kalisza – wydanie jubileuszowe (1886-1911)*, Kalisz 1911, s. 13.

¹⁶ Zob. *Powiat kaliski...*, „Katalog zabytków sztuki w Polsce”, s. 27-30; 35-37; A. Tabaka, M. Błachowicz, *Nowy Kalisz...*, s. 89-96.

Piskorzewie, przez historyka Władysława Rusińskiego nazwane „wielkim sadem Kalisza” doby nowożytnej. Tu znajdowały się grunty wykorzystywane jako działki rolne, pastwiska i sady będące uposażeniem klasztorów, a bliżej kanału stała drewniana kaplica św. Jakuba. Od północnego-zachodu, na wzgórzach za miastem rozciągały się dobra szlacheckie i wieś Majków (fot. 1). Natomiast od południa, w strefie podmiejskiej znajdował się położony w okolicy cmentarza żydowskiego rejon zwany Czaszki, z zajazdem z przełomu osiemnastego i dziewiętnastego wieku (zwanym „Nowy Świat”)¹⁷. Na południu i wschodzie za miastem rozciągały się zabudowania wsi: Rypinka, Starego Miasta oraz Zawodzia, dawny rejon grodu książęcego i zapewne pierwszej aglomeracji osadniczej sprzed lokacji obecnego Kalisza¹⁸. Przeważnie parterowa lub jednopiętrowa zabudowa miasta składała się w początkach XIX wieku z około 53 budynków murowanych i 385 domów drewnianych lub o mieszanej konstrukcji. Obiekty murowane dominowały w ośrodku lokacyjnym, a zabudowa drewniana, szachulcowa lub gliniana na przedmieściach oraz w południowo-zachodniej części wyspy, gdzie od średniowiecza znajdowała się dzielnica żydowska. Układ przestrzenny i zabudowę Kalisza tego czasu obrazuje plan geometry Politalskiego z roku 1785, sporządzony na zlecenie Komisji Dobrego Porządku, a znany dziś w odrzynie z drugiej połowy XIX wieku¹⁹. Zabudowa tego całego zespołu, powstająca od wieku XIII, była wielokrotnie niszczone w okresie wojen, pożarów i wskutek epidemii²⁰.

Fot. 1. Plan okrestnostenj goroda Kališa. Instrumental'no snătij pod rukovodstvom General'nago Staba Stabs Kapitana Bergenstrolâ no maasštahu 1/21000 (w Anglinskom dŭjme 250 Cažen) / Plan des Environs de Kalisz lèvi sous les ordres du Capitaine en second de l'Etat Majer Bergenstrolé, 1:21000, 250 sążni na stopę angielską, 1835.

Źródło: Fragment skanu, wersja online: Mapster, <http://igrek.amzp.pl~details.php?id=11764819>.

¹⁷ A. Parczewski, *Rys historyczny...*, s. 83.

¹⁸ Por. A. Ciesielska, *Stanowisko archeologiczne na Zawodziu w Kaliszu – nowe interpretacje, nowe problemy*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, 2011, z. 12, *W kręgu kaliskich badań nad sztuką i kulturą artystyczną*, red. I. Barańska, s. 9-21; *Kalisz na przestrzeni wieków. Konferencja naukowa pod przewodnictwem prof. dr hab. Henryka Samsonowicza*, red. T. Baranowski, A. Buko, Kalisz 2013; tamże wiele interesujących studiów i dalsza bibliografia.

¹⁹ *Plan Miasta Kalisza. Sekcja I. Według kopji mappy jeometry Politalskiego z r. 1785. Przerysował i wydał Ottomar Wolle Jeometra przysięgły*, Warszawa 1878, ca. 1:3000, online, Polona, [dostęp 22.03.2021], <https://polona.pl/item/31025166/0/>. Kopia oryginalnego arkusza z planem – zawierającym również dodatkowy rejestr właścicieli domów według ulic i ich projektowaną (?) numerację znajdowała się do sierpnia 1914 roku w archiwum magistratu, a pierworys w archiwach berlińskich, gdzie znalazł się w okresie Prus Południowych. Por. *Hypotezy*, „Kaliszanin”, 1888, nr 64, s. 2-3.

²⁰ O skali zniszczeń może świadczyć fakt, że miasto w 1712 roku liczyło tylko 78 mieszkańców, gnieźdzących się w 34 uszkodzonych domach. Także pożoga z końca osiemnastego stulecia jest uznawana za katastrofę dla odbudowanego po osiemnastowiecznego Kalisza i jego mieszkańców. Pożary w dziejach Kalisza naświetlił ostatnio szczegółowo J. A. Splitt, *Pożary w dziejach...*, tu s. 37, 39-43.

Przekształcenia i plany administracji niemieckiej dotyczące Kalisza w latach Prus Południowych (1793-1806) nie doczekały się dotąd monografii zagadnień planistycznych i przestrzennych. Historycy oceniają ten moment jako istotny okres, kiedy opracowano plany przekształcenia i rozwoju miasta. Jak pisała Iwona Barańska, „władze pruskie jako pierwsze sformułowały konkretne plany przekształceń urbanistycznych, do których nawiązywano w I połowie XIX wieku”²¹. Utworzono wówczas załączki rozbudowy Kalisza *extra muros* – z wytyczeniem promenady spacerowej na „Rembowiczyźnie” (Alei Fryderyka Wilhelma, 1800 rok²²) i otwarciem ogrodów pojezuickich jako terenu publicznego. Na obszarze miasta lokacyjnego administracja rozpoczęła burzenie pozostałości murów obronnych, ruin zamku, przeprowadziła zajęcie na rzecz skarbu państwa klasztoru franciszkanów (wynajmowanego po zburzeniu ratusza w części na więzienie) i franciszkanek. Największą inwestycją okresu była przebudowa kompleksu pojezuickiego na szkołę wojskową, być może wedle projektów Davida Gilly, ale podkreślić należy, że większości ówczesnych zamierzeń nie zrealizowano²³. Postępowała natomiast akcja odbudowy i przebudowy architektury mieszczańskiej. Zagadnienia te wymagają w przypadku Kalisza gruntownego przebadania, w tym uchwycenia związków między projektami reform miasta z czasów Komisji Dobrego Porządku a polityką administracji pruskiej²⁴.

Dynamiczne zmiany w strukturze miasta miały miejsce w dobie konstytucyjnej Królestwa Polskiego (1815-1830), kiedy to władze wojewódzkie przy udziale administracji centralnej i cara Aleksandra I sporządziły kompleksowe projekty regulacji urbanistycznej i rozbudowy Kalisza jako ważnego ośrodka administracji wojewódzkiej i strefy przemysłowej – o czym szczegółowo pisała Iwona Barańska²⁵. Przeprowadzono wówczas szeroko zakrojoną akcję inwestycji rządowych i miejskich (głównie w latach 1817-1824): adaptacji i renowacji obiektów poklasztornych, wytyczenia nowych placów i ulic (m. in. placu na terenie pozamkowym, Nowego Rynku)²⁶, przebiecia ulicy Sukienniczej do Alei Józefiny przez most przy Trybunale Cywilnym, czy też targowiska na Piskorzewiu), budowy nowoczesnych budynków publicznych projektowanych przez architektów-urzędników (głównie Sylwestra Szpilowskiego i Franciszka Reinsteina) w konwencji monumentalnego klasycyzmu, takich jak Pałac Komisji Województwa Kaliskiego, Trybunał,

²¹ I. Barańska, *Architektura Kalisza w dobie...*, s. 15; B. Czechowska, *Kaliskie Korso. Architektura...*, s. 25-45; Por. też A. Tabaka, M. Błachowicz, *Początki nowoczesnego Kalisza*, „Życie Kalisza”, 2012, nr 7, s. 32; W. Kościelniak, *W ramionach Prosy. Kalisz i jego rzeka*, Kalisz 2006, s. 20-21.

²² B. Czechowska, *Kaliskie Korso. Architektura...* Zdaniem autorki, była to po promenadach poznańskich jedna z pierwszych tego typu realizacji w tej części Europy, a w Kaliszu jako stolicy departamentu, pierwsza ulica wytyczona poza miastem lokacyjnym, s. 8 i n. Por. tamże o okresie Prus Południowych, s. 25-28.

²³ O inwestycjach i inicjatywach okresu pruskiego: tamże; I. Barańska, *Architektura Kalisza w dobie...*, s. 14-15; J. Wąsicki, J. Neuls-Korniszewska, *Kalisz w latach rządów pruskich i Księstwa Warszawskiego 1793-1815*, w: Rusiński, red., *Dzieje Kalisza...*, s. 275-306; A. Parczewski, *Rys historyczny...*, s. 15-16. Oprócz rozbiorów zrujnowanych budynków pozamkowych dawnego starostwa próbowano też zburzyć kościół św. Mikołaja. Por. A. Tabaka, M. Błachowicz, *Obrona św. Mikołaja*, w: tychże, *Nowy Kaliszanie...*, s. 60-63. O gmachu Korpusu Kadetów por. cytowane tu opracowanie Barańskiej, s. 122-124.

²⁴ Analizą należałoby objąć nie tylko archiwa niemieckie, ale i akta pruskie z tego okresu, dotyczące Kalisza, przechowywane w ramach zespołu archiwaliów Prus Południowych w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD).

²⁵ I. Barańska, *Architektura Kalisza w dobie...*

²⁶ Jak pisał Alfons Parczewski w 1911 roku, nazwa „Plac św. Józefa” pochodzi od mieszkańców i „ludu”, pierwotna nazwa to Nowy Rynek. Zob. A. Parczewski, *Rys historyczny Towarzystwa...*, s. 22.

czy Szkoła Wojewódzka. Założono też miejski fundusz budowlany (1817), który poprzez udzielanie pożyczek przyczynił się istotnie do przyspieszenia modernizacji zabudowy mieszkaniowej²⁷. Na potrzeby regulacyjne powstał też nowoczesny plan pomiarowy Kalisza²⁸. W szerszej perspektywie należy też wspomnieć o budowie sieci komunikacyjnej rządowych traktów, w tym warszawskiego (wytyczonego w latach 1820-1829, z reprezentacyjnym wjazdem do miasta od strony Warszawy poprzez most na obecnej ulicy Warszawskiej; odtąd Przedmieście Toruńskie zwano Warszawskim) i fabrycznego (1822-1828/1833-1835, obie szosy spotykały się na Tyńcu) od rozpoczynającej karierę przemysłową, rozbudowywanej o osady fabryczne Łodzi.

Jak jednak pokazuje wnikliwe studium Barańskiej, rządowa polityka zakładania ośrodków fabrycznych, budowy od podstaw przemysłu sukienniczego, uporządkowania i powiększenia Kalisza, choć inicjowana głównie przez prezesa Komisji Województwa Kaliskiego, Józefa Boxa Radoszewskiego (1791-1831), przy wsparciu i inicjatywie Namiestnika Józefa Zajączka (1752-1826) oraz administracji w Warszawie i zainteresowaniu cara Aleksandra I odniosła tylko połowiczny sukces. Perspektywy dalszego rozwoju zależały w największej mierze od finansowego wsparcia i inicjatywy administracji rządowej, co szczególnie odczuwano w drugiej połowie lat dwudziestych, gdy zabrakło pieniędzy na dalszą politykę etatystyczną dla Kalisza jako „drugiego po Warszawie miasta”²⁹. Lokalne władze municypalne – magistrat, działający na podstawie przepisów z 1816 i 1818 roku jako mianowany przez administrację rządową i od niej zależny organ kolegialny z prezydentem na czele – wskazywały na trudności w rozwoju handlu, zbytu towarów czy niewykorzystywanie komunikacji rzecznej z powodu niespławności i nieuregulowania Prosn³⁰. Wytwórczość przemysłowa rozwinęła się jednak w Kaliszu na większą skalę niż w innych porównywalnych miastach prowincjonalnych Królestwa Polskiego, z największą w regionie fabryką sukienniczą braci Beniamina i Jana Repphanów (w 1829 roku liczącą 1102 robotników³¹), zbywającą produkty na rynku rosyjskim i chińskim, czy też Manufakturą Wełnianą Wilhelma Maya (działającą w latach 1827-1838?)³², zakładem Wincentego Dominika Przechadzkiego o podobnym profilu (1819-do połowy lat dwudziestych) czy firmą założoną przez inwestorów z Wrocławia, „Pohl et Comp” (1826-1834), produkującą sukna na rynek chiński. Prosperity tych zakładów, tworzą-

²⁷ W roku 1827 miasto miało 533 posesje prywatne. Zabudowa murowana stanowiła 43% wszystkich obiektów; A. M. Drexlerowa, *Kultura miejska...*, s. 155.

²⁸ *Plan miasta Kalisza. Sekcja II. Według mapy inżyniera Bernharda z r. 1825 przerysował i wydał Ottomar Wolle Jeometra przysięgły*, Warszawa 1878, online, Polona, <https://polona.pl/item/31025169/0/>. Szczegółowo na temat tego planu Barańska, *Architektura Kalisza w dobie...*, s. 43-54. Plan powstał na zlecenie Komisji Wojewódzkiej przy udziale funduszy magistratu w latach 1824-1825 jako pomiar miasta. Bernhard oparł się na wcześniejszym planie Politańskiego z 1785 roku. W tym okresie powstał także pomiar Kalisza Kazimierza Nahajewicza (nauczyciela matematyki w miejscowym Gimnazjum) i jego uczniów (1824-1825).

²⁹ Por. I. Barańska, *Architektura Kalisza w dobie...*, Drexlerowa, *Kultura miejska*, s. 148-163.

³⁰ Tamż (Barańska), s. 40-42 oraz aneks 7 tamże, s. 205-207.

³¹ O przemyśle por. J. Dolat, *Przemysł w Kaliszu w dwudziestoleciu międzywojennym XX wieku*, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. Kazimierza Badziaka, Wydział Filozoficzno-Historyczny Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2005, rozdział *Tradycje kaliskiego przemysłu*, wersja opublikowana: tegoż, G. Schlender, *Fabryki Kalisza i okolic 1815-1989*, Kalisz 2016, s. 15-51, tu s. 15-37; o Repphanach s. 17-20. Tamże dalsza bibliografia.

³² Fabryka Repphanów zastąpiła po 1817 roku zabudowania dawnego klasztoru Bernardynek i szpitala św. Ducha na dawnym Przedmieściu Stawiszynskim przy wjeździe do miasta, por. I. Barańska, *Architektura Kalisza w dobie...*, s. 151-153.

cych zaczątki dzielnicy przemysłowej w rejonie nowo wytyczonej nad fosą miejską ulicy Babinej między Przedmieściem Stawiszyńskim i Piskorzewiem³³ – skończyła się po powstaniu listopadowym i wprowadzeniu granicy celnej między Królestwem a Rosją. Przetrwał zakład Repphanów, który mimo zainstalowania maszyn parowych w latach trzydziestych musiał ograniczyć działalność³⁴. Inne zaś branże rodzącego się nad Prosną przemysłu (np. garbarstwo czy browarnictwo) nie miały takiej dynamiki i możliwości rozwojowych, by stać się siłami napędowymi dalszego rozwoju miejscowej gospodarki.

NOWE PRZESTRZENIE MIEJSKIE W KALISZU OKOŁO POŁOWY XIX WIEKU

Okres polistopadowy przyniósł Kaliszowi stagnację. Stopniowe wycofywanie się z rządowej polityki etatyzmu i odgórnie inicjowanych przemian, których celem miało być podniesienie miast i rozbudowa przemysłu oraz handlu jako bazy kapitalistycznego potencjału gospodarczego, miało istotny wpływ na sytuację nad Prosną. Kalisz, położony około siedmiu kilometrów od granicy pruskiej, pozostawał co prawda ośrodkiem nadgranicznego ruchu towarowego na szlakach komunikacyjnych do Wrocławia, zarówno z Warszawy (przez Kutno), jak i Łodzi przez Sieradz. Jednakże w momencie oddania do użytku kolei warszawsko-wiedeńskiej w latach 1844-1847 jego znaczenie tranzytowe w handlu i komunikacji zaczęło spadać. Stało się tak za sprawą konkurencyjności przewozu towarów koleją, z komorą celną w Granicy (Maczki), z korzyścią dla nadgranicznej Częstochowy. Jako miasto gubernialne, a następnie powiatowe w guberni warszawskiej (od 1844 roku)³⁵ Kalisz pozostawał ośrodkiem peryferyjnym. Tempo życia gospodarczego i rozwoju demograficznego wyraźnie osłabło w porównaniu z drugą dekadą stulecia. Według Juliana Janczaka, lata 1836-1851 wyznaczają w demografii Kalisza czas stagnacji i okresowych spadków stałej populacji. W roku 1815 w mieście było 7521 stałych mieszkańców, a w 1830 roku już 10 670; w połowie lat pięćdziesiątych – około 12 000, co świadczy o tylko niewielkim wzroście³⁶.

Mimo tych ogólnych tendencji, nie były to dekady pozbawione ważnych dla miasta przedsięwzięć inwestycyjnych. Szczególnie istotnym projektem władz rządowych i miejskich była prowadzona etapami regulacja Proсны poniżej i powyżej miasta, współprojektowana w latach trzydziestych przez inżyniera wojewódzkiego Franciszka

³³ K. Dumala, *Przemiany przestrzenne miast i rozwój osiedli przemysłowych w Królestwie Polskim w latach 1831-1869*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974, s. 240-241. Zakłady te korzystały z układu wodnego kanałów, choć największy z nich – fabryka Repphanów – otrzymała od władz z użytkowania folusz na kanale Proсны na Rembowicyźnie. Fabryka „Buhle et. Comp.” ulokowana została na rogu nieuregulowanych jeszcze ulic Wodnej i Babinej. Podobnie jak sąsiadująca z nią „falbiernia” Schnerra, korzystała z kanału Proсны. Na południowo-zachodnich obrzeżach Piskorzewia, przy ówczesnym zakolu rzeki, na gruntach dawniej należących do klasztoru bernardynów, znajdowała się też rzeźnia miejska. Por m. in. *Plan Sytuacyjny i Niwelacyjny Rzeki Proсны od Mostu przy Fabryce Sukienniczej aż do Szlachtuzi przez Przedmieście Kaliskie Piskorzewo zwane płynące – sporządzony do ułożenia Wykazu Kosztów na restaurację prawego Zabrzeżu Rzeki od No2 aż do No 18., Kalisz dnia 15 Czerwca 1833*, AGAD, zbiór kartograficzny, sygn. 49-11.

³⁴ J. Dolat, G. Schlender, *Fabryki Kalisza i okolic...*, s. 19-20. Zdaniem badacza także nieuregulowana Proсна utrudniała działalność przemysłową.

³⁵ Po zlikwidowaniu guberni kaliskiej, istniejącej w latach 1837-1844 na miejscu województwa kaliskiego.

³⁶ Por. J. Janczak, *Stosunki ludnościowe, część rozdziału Rozwój przestrzenny i ludnościowy Kalisza w latach 1815-1914, Dzieje Kalisza...*, red. Rusiński, s. 328-342; J. Raszewska, *Rozwój zaludnienia miasta Kalisza w latach 1793-1939*, „Rocznik Kaliski”, 1969, t. 2, s. 8-67.

Zandrowicza³⁷. Ostatecznie prace wykonano wedle projektu inspektora Zarządu Komunikacji Lądowych i Wodnych Królestwa Polskiego, inżyniera podpułkownika Teodora Urbańskiego (1792-1850), głównie z funduszy miasta (1842-1844). Już Aleksander I zwracał uwagę na potrzebę regulacji sieci wodnej w mieście. W 1830 roku Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych zleciła inżynierowi gubernialnemu Zandrowiczowi projekt „obrony przeciwpowodziowej miasta”, ale jego operat z 1835 roku był dla władz w Warszawie niesatysfakcjonujący. Dopiero po dotkliwej powodzi z 1838 roku sprawa nabrała tempa. Projekt Urbańskiego pochodził z 1840-1841 roku, a planowane koszty prac wyniosły ponad 100 000 rubli. W ramach regulacji w latach 1842-1843 wyprostowano bieg głównego koryta Proсны poniżej miasta, rozdzielając węzeł wodny na stare koryto i kanał dawnej fosy po wschodniej i północnej stronie Rembowszczyzny i 2 główne odnogi: Kanał Bernardyński (uregulowany na całej długości i łączący się z Prosną ok. 5,7 km w linii prostej na zachód od centrum Kalisza, ze spiętrzeniem zbudowanym jednak znacznie później, bo w latach siedemdziesiątych XIX wieku) i Kanał Rypinkowski na południe od wyspy „Rembowiczyny”, do budowy którego wykorzystano istniejącą tu wcześniej rzeczkę. Nie przekształcono jej biegu z przeniesieniem bardziej na południe, co proponował wcześniej Zandrowicz³⁸. Wyprostowano też meandrujący bieg Proсны na Piskorzewiu. Jednakże, nie wykonano całego zamierzenia regulacyjnego – szczególnie poszerzenia upustu przy Folszu Repphanów, na co nie starczyło już pieniędzy. Stąd też, konieczna okazała się dalsza regulacja kanałów rzeki wobec nadal występujących powodzi (1846, 1852). Po powodzi z 1846 wszczęto nawet specjalne śledztwo i inspekcję, przyznając rację Urbańskiemu i wskazując na błąd w postaci tylko częściowej realizacji jego projektu i zaniedbywanie systemu śluz i upustów. Dopiero w 1858 roku wyprostowano zachodnią odnogę Proсны poniżej miasta.

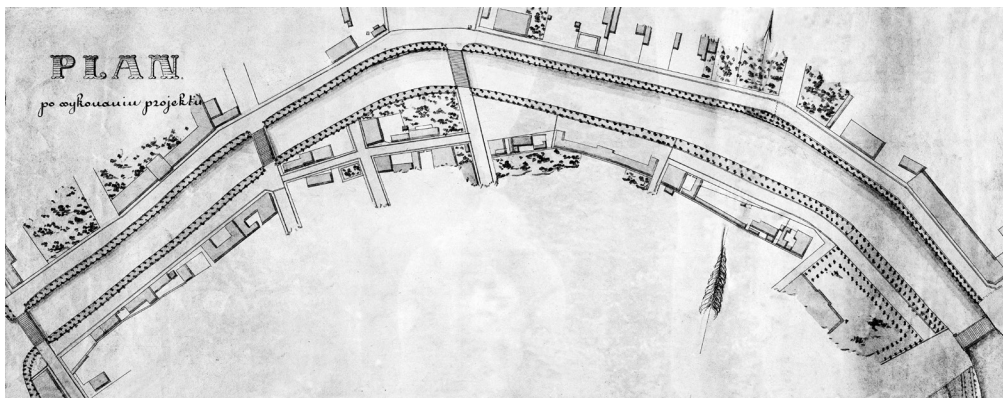
Podczas prac przy węźle wodnym Kalisza w latach czterdziestych wykopano nowy kanał rzeki Proсны (noszący nazwę Bernardynki), zlokalizowany na wschód i północ od miasta oraz przeprowadzono modyfikację głównego koryta Proсны na południe od Alei Józefiny, co wiązało się też z przebudową i osuszeniem łągów rypinkowskich oraz tynieckich³⁹. Operacja ta miała fundamentalne znaczenie dla dalszego rozwoju miasta, gdyż umożliwiła urbanizację terenów Piskorzewia i zagospodarowanie dawnych obszarów zalewowych na wschód od ośrodka lokacyjnego. To zaś pozwoliło na rozszerzenie otwartego pod koniec osiemnastego wieku parku publicznego o rozległą część krajobrazową w duchu „ogrodu angielskiego”, ze sztucznym stawem, drewnianymi pawilonami oraz promenadami spacerowymi na nowo usypanych wałach przeciwpowodziowych według projektu z 1844 roku. Jego efektem było zaaranżowanie spektakularnej, fascynującej przestrzeni ogrodowej, już wówczas wyposażonej w budowlę tematyczne, takie

³⁷ Franciszek Zandrowicz był inżynierem gubernialnym pracującym w Kaliszu w okresie pierwszej guberni kaliskiej, a czynnym w mieście przynajmniej między 1830 a 1844 rokiem, choć zagadnienie to wymaga dalszych badań. W okresie pierwszej guberni budowniczym gubernialnym był Franciszek Reinstein, por. I. Barańska, *Architektura Kalisza w dobie...*, s. 90. Stanowiska te w administracji terenowej komisji wojewódzkich, a potem władz gubernialnych Królestwa Polskiego były rozłączne.

³⁸ AGAD, zbiór kartograficzny, sygn. 46-11.

³⁹ Urbański był inspektorem w Dyrekcji Komunikacji Lądowych i Wodnych przy Wydziale Przemysłu, Handlu i Kunsztów KRSW. Prace prowadził Leopold Smieciński. Por. K. Dumala, *Przemiany przestrzenne miast...*, s. 56-59; B. Kunicki, *Ballady kaliskie ilustrowane przez Władysława Kościelniaka*, Kalisz 1991, s. 24-25; W. Kościelniak, *W ramionach Proсны...*

jak słynny, niestety nieistniejący Domek Szwajcarski – siedziba ogrodników miejskich⁴⁰. Pod wieloma względami, regulacja węzła wodnego Kalisza w XIX wieku była wydarzeniem przełomowym dla rozwoju przestrzennego miasta. Na zbadanie czeka zarówno samo projektowanie i dokładna rekonstrukcja realizacji tego projektu, jak i jego implikacje ekologiczne, w tym wpływ na kreowane w Kaliszu przestrzenie ogrodowe i parkowe nad rzeką, budujące sposoby postrzegania natury przez kolejne pokolenia. Dzięki ingerencji inżynierskiej dawniejsza relacja miasta z Prosną i Swędnią, jak sądzę, zaczęła ulegać przemianom, w miarę jak zagrożenie powodziowe opisywano i analizowano, a także starano się mu zapobiec, a rzeki wykorzystać w celach gospodarczych, przemysłowych i społecznych. Tematów badawczych i tutaj niewątpliwie nie zabraknie.

Fot. 2. Plan po wykonaniu projektu, koncepcja promenad spacerowych wzdłuż Babinki, proj. F. Zandrowicz, 1842.

Źródło: AGAD, zbiór kartograficzny, sygn. 46-12, ark. 2.

Śladem zamierzeń administracji z tego czasu jest też omówiony krótko przez Krzysztofa Dumalę projekt budowniczego gubernialnego Franciszka Reinsteina z 1839 roku, zakładający uporządkowanie Piskorzewia, wytyczenie nowych ulic i utworzenie największego w mieście placu⁴¹. Po pożarze przedmieścia w roku 1852 roku Wydział Przemysłu i Kunsztów Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (dalej: KRSW) zatwierdził ten operat, obowiązujący jako wstępnie przyjęty szkic regulacyjny już od 1841 roku. Jednak, choć plan Piskorzewia zatwierdzono, to jego założenia zaczęto na szerszą skalę wprowadzać w życie dopiero w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX wieku, kiedy powstał między innymi Nowy Rynek – Plac św. Mikołaja. Ponadto, w ostatnich latach istnienia guberni kaliskiej także Zandrowicz jako ówczesny architekt gubernialny otrzymywał zlecenia na częściową regulację Piskorzewia i terenów wzdłuż kanałów Prosną obiegających starą część miasta. Interesującym śladem prac z tamtego czasu jest między innymi projekt promenad spacerowych z 1842 roku, połączony z przebiegiem nowych ulic na Piskorzewiu

⁴⁰ F. Zandrowicz, *Plan powiększenia i urzędzenia Parku w mieście Gubernialnym Kaliszu sporządzony w roku 1843*, AGAD, zbiór kartograficzny, sygn. 46-12, ark. 1. J. A. Splitt, „*Perłą jest park jego*”. *Widoki parku kaliskiego*, Kalisz 1998. Na temat promenad i regulacji Piskorzewia, jak i projektu rozbudowy parku z tych lat pisałem już w tomie *Dziewiętnastowieczny park miejski...*, s. 21-26, skąd przejmuję niektóre fragmenty tekstu, wbudowane w inny kontekst niniejszego artykułu.

⁴¹ K. Dumala, *Przemiany przestrzenne miast...*, s. 104-105. Zob. też I. Barańska, *Architektura Kalisza w dobie...*, s. 34-35.

i regulacją placu targowego (fot. 2)⁴². Zandrowicz zaprojektował dwurzędowe aleje drzew po obu stronach kanału Babinki, proponując koncepcję zielonego pasma wokół średnio-wiecznego miasta, łączącego się z terenami parkowymi po stronie wschodniej. Ten śmiały w kaliskich realiach projekt niewątpliwie nawiązywał do wcześniejszych doświadczeń innych miast, w tym Wrocławia. Kontakty handlowe i kulturalne Kalisza z Wrocławiem, Poznaniem i innymi ośrodkami ościennymi to zresztą ważny i ciekawy temat geografii kulturalnej czy artystycznej, dotąd szerzej, komparatystycznie nie oświetlony żadnym studium naukowym. Także samo zagadnienie trwałości pewnych koncepcji planistycznych w pragmatyce administracji różnych szczebli – co pokazuje plan Piskorzewia, realizowany ze zmianami w drugiej połowie XIX wieku – wydaje się w Kaliszu niedocenianym zagadnieniem. A dotyka ono, jak pokazuje cytowane studium Dumały, kluczowych, przestrzennych wymiarów funkcjonowania władz rządowych Królestwa Polskiego w połowie XIX wieku. Interesujące byłoby zebranie i przeanalizowanie działań, których efektem były zmiany funkcji i znaczeń przestrzeni użyteczności publicznej w mieście tego czasu, zależnych od czynników administracyjnych, potrzeb reprezentacyjnych, polityki różnych form i szczebli.

NOWE INWESTYCJE W ZAKRESIE ARCHITEKTURY PUBLICZNEJ I PRYWATNEJ W POŁOWIE XIX WIEKU

W latach trzydziestych i czterdziestych przeprowadzono w Kaliszu kilka istotnych projektów w zakresie budowy publicznych. W 1835 roku władze miasta zakupiły i rozbudowały budynek teatru wzniesionego przez Józefa Lubijewskiego przy wschodnim zakończeniu Alei Józefiny, w sąsiedztwie ogrodu miejskiego. Szybko przystosowano go do podejmowania cesarza Mikołaja I i króla pruskiego Fryderyka Wilhelma III oraz innych dostojników europejskich podczas odbywającego się w tymże roku zjazdu monarchów w Kaliszu. W trakcie tego wydarzenia aranżowano w interesujący sposób przestrzeń miasta (parady, przemarsze, rewia wojskowa; wydawnictwa)⁴³, ale też zaprojektowano budowlę tymczasowe, jak tak zwaną „wielką jadalnię” przed gmachem Komisji Województwa Kaliskiego – parterowy pawilon na rzucie prostokąta, z dwoma bocznymi aneksami, dekorowany przez Antonio Sacchetti'ego z zespołem malarzy. Obiekt ten wykorzystywano później na pokazy i wydarzenia rozrywkowe⁴⁴. Przy tej okazji powstała też cerkiew wojskowa w kompleksie dawnego Korpusu Kadetów⁴⁵.

Zjazd i sojusz mocarstw upamiętniał wystawiony w 1841 roku pomnik w formie obelisku z żeliwa – jeden z ciekawszych pomników o takiej formie, stawianych w Królestwie

⁴² *Plan Sytuacyjny i Niwellacyjny części miasta Kalisza z oznaczeniem regulować się mającego kanału wraz z ulicami po obu stronach tegoż sporządzony w roku 1842 przez Inżyniera Gubernialnego Zandrowicza*, AGAD, zbiór kartograficzny, sygn. 46-12.

⁴³ Zob. D. Płócienniczak, *Zjazd monarchów oraz manewry i pokazy wojskowe w Kaliszu w 1835 roku*, „Rocznik Kaliski” 2013, t. 39, s. 33-62.

⁴⁴ O teatrze I. Barańska, *Architektura Kalisza w dobie...*, s. 160-162. W latach siedemdziesiątych XIX wieku nabył go Jan Szliwe, który z rozmontowanej konstrukcji wybudował werandę restauracyjną na ulicy Browarnej. Por. „Kaliszanin”, 1880, nr 41, s. 166. O Sacchetti'ciu zob. U. Camborini, *Z pobytu Antonio Sacchetti'ego w Warszawie oraz Kaliszu (1835 r.)*, „Rocznik Kaliski” 2005, t. 31, s. 241-250.

⁴⁵ D. Płócienniczak, *Budynki cerkiewne Kalisza...*, s. 43-45. Zob. też. M. Halak, *Recepcja stylu bizantyjsko-ruskiego w Kaliszu na przykładzie cerkwi św. Jerzego oraz Banku Państwa. Kreowanie nowego wizerunku miasta po 1864 roku*, w: *Dziedzictwo kulturowe miasta Kalisza i regionu Południowej Wielkopolski*, red. S. Kowalska, t. 3, Kalisz 2013, s. 40-50.

Polskim I połowy XIX wieku⁴⁶. Ulokowano go w nowym, polityczno-administracyjnym centrum miasta, na Placu św. Józefa, przed gmachem dawnej Komisji Wojewódzkiej. Projekt pomnika powstał w biurze Jana Jakuba Gaya. Obiekt upamiętniał i symbolizował w przestrzeni nadgranicznego miasta zjazd monarchów europejskich w 1835 roku w Kaliszu, kiedy przypomniano i przypieczętowano sojusz rosyjsko-niemiecki, zawiązany przeciwko Napoleonowi w 1813 roku; pomnik był dedykowany Fryderykowi Wilhelmowi III, królowi Prus⁴⁷. „Monarcha Imperator Aleksander I podpisał sojusz w Kaliszu z Fryderykiem Wilhelmem III, Królem pruskim dla wyzwolenia Europy” – głosił jeden z napisów na tym monumencie, podkreślającym geopolityczne znaczenie Kalisza i Królestwa Polskiego dla mocarstw europejskich – imperiów zaborczych, gwarantujących też likwidację resztek autonomii politycznej na obszarze zaborów.

Z kompozycją urbanistyczną placu przed Komisją Województwa Kaliskiego i Placem św. Józefa z jednej strony, a ogrodem publicznym i Tyńcem z drugiej, wiąże się też największa inwestycja rządowa tego czasu – czynny do niedawna zakład karny przy ulicy Łódzkiej⁴⁸. Obiekt ten, projektowany pod kierunkiem znanych architektów Henryka Marconiego (1792-1863) i kaliskiego twórcy działającego w wielu regionach Królestwa Polskiego, Franciszka Tournelle (1818-1880) i wzniesiony w latach 1842-1846 (otwarcie 1847) połączony osią widokową z gmachem dawnej Komisji Wojewódzkiej. Wspomniany gmach był też pierwszą realizacją w Kaliszu, zaprojektowaną przy użyciu kształtującej się wówczas, a wkrótce międzynarodowej, nowoczesnej konwencji „stylu arkadowego” wywiedzonego z niemieckich debat o kierunkach architektury współczesnej, których owocem był *Rundbogenstil*. Kompleks więzienia i aresztu zaprojektowano w oparciu o wątki architektury późnorzymskiej i romańskiej, włączonej w akademickie, osiowe modele projektowania architektonicznego wedle procedur klasycyzmu i podręczników Jeana-Nicolas-Louis Duranda z początków XIX wieku⁴⁹. Jednocześnie, materialna struktura tej budowli niewątpliwie miała, w oparciu o sensualistyczne rozumienie języka architektury nowoczesnej tego czasu, wzbudzać bezpośrednie emocje i skojarzenia z odosobnieniem i miejscem korekcji społecznej w biopolitycznym duchu⁵⁰. Mimo istniejącej literatury, dokumentującej okoliczności projektowania więzienia oraz jego budowę i użytkowanie – ten interesujący kompleks budynków czeka na nowe,

⁴⁶ Mowa chociażby o monumencie upamiętniającym Unię Lubelską w Lublinie czy obeliskach szosy brzeskiej w Warszawie i Terespolu, a także obeliskach ku czci cesarzy rosyjskich. Na temat pomników i monumentów w Królestwie Polskim zob. ostatnio M. Getka-Kenig, *Pomniki publiczne i dyskurs zaszugi w dobie „wskrzeszanej” Polski lat 1807-1830*, Kraków 2017.

⁴⁷ A. Kirył, A. Sosna, *Stulecie w kamieniu i metalu. Rosyjskie pomniki w Polsce w latach 1815-1915*, Moskwa 2005, s. 81-83.

⁴⁸ *Więzienie kaliskie...*, s. 31-34; zob. też. A. Miłobędzki, *Zamki i więzienie. Ze studiów nad ikonografią architektury romantyzmu. Początki narodowego historyzmu w budownictwie Królestwa Kongresowego*, [w:] *Romantyzm. Studia nad sztuką drugiej połowy wieku XVIII i wieku XIX. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Warszawa, listopad 1963*, red. J. Białostocki, Warszawa 1967, s. 277-300; I. Barańska, *Kaliskie więzienie*, „Spotkania z zabytkami” 2003, nr 6, s. 20-21. Kompleks składał się z głównego gmachu więzienia oraz pawilonu frontowego, mieszczącego Sąd Policji Poprawczej Wydziału Kaliskiego.

⁴⁹ Zob. B. Bergdoll, *European Architecture 1750-1890*, Oxford-New York 2000, s. 184-189; A. Rottermund, *Jean-Nicolas-Louis Durand a polska architektura 1 połowy XIX wieku*, Wrocław 1990. Zob. też. W. Silke, „*In welchem Style sollen wir bauen?*” *Studien zu den Schriften und Bauten des Architekten Heinrich Hübsch (1795-1863)*, dys. doktorska, Uniwersytet w Stuttgarcie, 2004, online [dostęp 20.03.2021], https://elib.uni-stuttgart.de/bitstream/11682/5253/1/Kap_01_Titel-Kapitelsechs.pdf.

⁵⁰ M. Foucault, *Nadzorować i karać. Narodziny więzienia*, przeł. T. Komendant, wyd. Warszawa 2009; B. Bergdoll, *European Architecture...*, s. 91-94.

kompleksowe badania⁵¹. Mogłyby one uwzględniać samą organizację przestrzeni, jej aspekty materialne i sensualistyczne, w kontekście planów reformy systemu więziennictwa (hrabia Fryderyk Skarbek) w Królestwie Polskim tego czasu – uznając budynki jako materialne narzędzia korekcji i poprawy osadzonych, resocjalizowanych jednostek. Tego typu klasycznej analizy, o ile mi wiadomo, nie przeprowadzono w odniesieniu do architektury penitencjarnej, korekcyjnej czy dobroczynnej Królestwa Polskiego. Uwzględniając choćby krytyczne uwagi o funkcjonalności kompleksu, zawarte w opracowaniu Staweckiego z 1858 roku⁵², należałoby kompleksowo przeanalizować sam sposób funkcjonowania tej budowli w systemie penitencjarnym i jej przystosowanie do zakładanych celów oddziaływania na więźniów, także wobec zmian, przekształceń czy renowacji budynków więzienia. Zważywszy na miejsce doświadczenia więziennego i opresji politycznej w polskiej kulturze pamięci XIX wieku, dawny kompleks na Tyńcu stanowi fascynujący przedmiot badań, także jako miejsce pamięci lokalnej, regionalnej i zbiorowej.

W 1837 roku z datków i zapisów sfinansowano założenie szpitala żydowskiego w specjalnie zakupionej kamienicy z ogrodem przy wylocie ulicy Piskorzewskiej na Nadwodną, wiodącą poprzez tereny dawnego przymurza wzdłuż zachodnich obrzeży miasta lokacyjnego. Natomiast z funduszy rządowych rozbudowany i zmodernizowany został szpital miejski św. Trójcy (1840-1842, przy udziale Henryka Marconiego). Nad kanałem Proсны przy Nadwodnej w latach trzydziestych i czterdziestych powstały nowe pawilony jatek rzeźniczych: chrześcijańskich i żydowskich, o bardzo interesującej, antykizującej architekturze, z kolumnadami mieszczącymi stragany, otwartymi na placówki handlowe⁵³. Z kolei użycie różnych odmian stylu arkadowego cechowało architekturę powstałych w nieustalonym czasie (lata pięćdziesiąte?) sklepów miejskich przy odwachu na Rynku Głównym (fot. 3)⁵⁴ a także nowej łaźni rytualnej i synagogi ortodoksyjnej. Ten ostatni obiekt wzniesiono między 1854 a 1862 na miejscu poprzedniego wedle projektów architekta powiatowego Jana Janiszewskiego (fot. 4)⁵⁵.

⁵¹ Warto szeroko wykorzystać przy tym najczęściej pomijane zbiory kartograficzne warszawskiego AGAD, zawierające wiele cennych materiałów, np. sygn. 22-15 (pomiar budynków więzienia).

⁵² E. Stawecki, *Album kaliskie...*, s. 32, daje opis tej budowli s. 32-33.

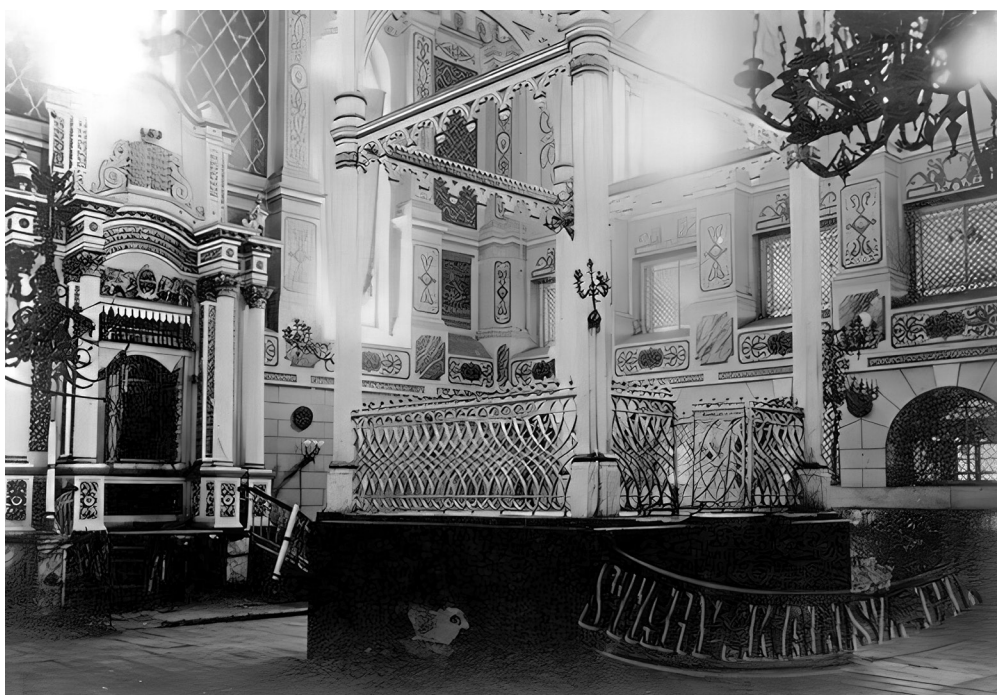
⁵³ O jatkach chrześcijańskich, położonych na północ od skrzyżowania z ulicą Kanoniczną, zob. I. Barańska, *Architektura Kalisza w dobie...*, s. 35. O jatkach żydowskich, położonych na południe od skrzyżowania z ulicą Żółtą, zob. F. Reinstein, *Rys jatek rzeźniczych nowo wzniesionych na placu pod N. 282 [skreślono, dopisano 277] dla Rzeźników staro-zakonnych w Mieście Wojewódzkim Kaliszu*, w: *Akta Dyrekcji Ubezpieczeń. Ubezpieczenie Nieruchomości. Plany i szacunki szczegółowe zabudowań w Kaliszu*, nr 171-200, t. 8, 1847, AGAD, Dyrekcja Ubezpieczeń Królestwa Polskiego, sygn. 3413. Budynek ten został prawdopodobnie przebudowany w latach sześćdziesiątych dziewiętnastego wieku, obecnie nie istnieje – zburzony w okresie okupacji hitlerowskiej.

⁵⁴ K. Curran, *The Romanesque Revival. Religion, Politics, and Transnational Exchange*, University Park 2003; E. Börsch-Supan, D. Müller-Stüler, *Friedrich August Stüler: 1800-1865*, München-Berlin, 1997. Sklepy miejskie – niewielki pawilon przylegający od zachodu do odwachu, o otwartej kolumnadzie arkadowej (kolumny drewniane lub żeliwne) i dachu pulpitem z palmetami uwiecznione zostały na najstarszych fotografiach miasta, por. J. W. Diehl, *Album de Kalisch*, oprac. J. A. Splitt, tł. E. Maliszewski, Kalisz 2014.

⁵⁵ O synagodze zob. ostatnio A. Oniszczuk, *Ludność żydowska Kalisza w latach 1815-1914. Wybrane aspekty modernizacji*, praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. T. Kizwaltera, IH UW, Warszawa 2010, s. 154-155; S. Przygodzki, *Kalisz wielokulturowy...*, s. 60.

Fot. 3. Widok Głównego Rynku w Kaliszu od strony północnej w kierunku południowym, widoczny pawilon odwachu oraz arkadowe sklepy miejskie w bloku zabudowy śródrzynekowej.
Źródło: Fotografia z około 1866 roku, reprodukcja udostępniona i zaprezentowana przez Danutę Jackiewicz w Kaliszu w 2017 roku, ze zbiorów fotograficznych Muzeum Narodowego w Warszawie.

Fot. 4. Synagoga wielka, wewnątrz. Reprodukacja fotografii sprzed zburzenia obiektu w latach II wojny światowej.
Źródło: portal „Stary Kalisz.pl”, online.

Mimo niepomyślnej sytuacji gospodarczej Kalisza nie zamarł zupełnie prywatny ruch budowlany. Zdaniem publikującego w 1911 roku zarys historii miasta polityka, intelektu-

alisty i działacza społecznego Alfonsa Parczewskiego (1849-1933)⁵⁶ w latach 1831-1866 w magistracie złożono 57 wniosków o pożyczki budowlane, z czego większość przed połową lat czterdziestych⁵⁷. Przy wsparciu kredytowym wznoszono monumentalne obiekty w typie pałaców miejskich (jak kamienica Jana Leopolda Weissa przy placu św. Józefa⁵⁸), czy też prowadzono pomniejsze rozbudowy i dostawiano nowe oficyny. Jednak działalność ta załamała się właśnie w latach czterdziestych, szczególnie po likwidacji guberni kaliskiej. Jak zauważyła badająca archiwalia administracji Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych Iwona Barańska, po wcieleniu miasta do guberni warszawskiej raport miejscowego naczelnika powiatu z 1844 roku alarmował o 10% odpływie ludności z Kalisza, kryzysie na rynku nieruchomości, spadku dochodów z wynajmu lokali, spadku wpływów podatkowych, upadku ruchu handlowego⁵⁹.

Nawet jeśli argumenty te były nieco przesadzone i udramatyzowane, to istotnie, trudno odmówić im racji. Byt miasta zawisł w próżni. Kalisz przestał być ośrodkiem administracyjnym, nie stał się przemysłowym i na długie lata pogrążył się w stagnacji⁶⁰.

Gdy w połowie lat czterdziestych nieznanemu autorowi przedstawiał na łamach warszawskiej „Gazety Handlowej i Przemysłowej” Kalisz jako niewielkie, atrakcyjne dla życia kulturalnego i towarzyskiego szlachty i mieszczaństwa miasteczko, to tekst ten skierowano do warstw średnich, a realia życia większości mieszkańców były zupełnie inne⁶¹. W połowie stulecia miasto zmagало się z nawrotami epidemii cholery (1852) i tyfusu plamistego (1854) oraz klęskami naturalnymi. Szczególnie dotkliwy okazał się pożar dzielnicy żydowskiej, podczas którego zagładzie uległa główna miejska synagoga (1852⁶²), a także seria powodzi, które mimo wysiłków regulacyjnych dawały znać o skomplikowaniu i nieujarzmieniu naturalnych potencjałów kaliskiego węzła wodnego (m. in. 1837, 1840, szczególnie 1854⁶³). Do tego należy dodać dwuletni nieurodzaj i kryzys ekonomiczny,

⁵⁶ Postać Alfonsa Parczewskiego, jednego z kluczowych kaliskich polityków, prawników i intelektualistów przełomu wieków przybliżyła ostatnio E. Andrysiak, *Alfons Parczewski (1849-1933). Kaliszanie – rektor Wszechnicy Wileńskiej*, Kalisz 2010. O rodzeństwie Alfonsie i Melanii zob. też. K. Walczak, *Alfonsa i Melanii Parczewskich biografie niezwykle*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, 2000, z. 6, s. 7-18; E. Andrysiak, *Alfons i Melania Parczewscy w świetle zachowanej korespondencji archiwum rodzinnego*, tamże, s. 19-38; E. Steczek-Czerniawska, *Sylwetka literacka Melanii Parczewskiej*, tamże, s. 39-48; J. Miluška, *Alfons i Melania Parczewscy w korespondencji Gillerów*, tamże, s. 49-54.

⁵⁷ A. Parczewski, *Rys historyczny Towarzystwa...*, s. 38.

⁵⁸ I. Barańska, *Architektura Kalisza w dobie...*, s. 166-167.

⁵⁹ Tamże, s. 59-63, aneks 9 tamże, s. 209-217.

⁶⁰ Tamże, s. 63.

⁶¹ Przedruk tego źródła por. A. Rynkowska, *Miasto Kalisz w świetle opisu z 1845*, „Rocznik Kaliski” 1985, t. 18, s. 245-282; K. Stefański, *Kalisz w latach 1848-1861. Obrazy z przeszłości*, Kalisz 1935. Stefański opisuje miasto tego czasu, zwracając uwagę na wąski krąg elity przemysłowo-finansowej i urzędniczej, oraz pobyty okolicznego ziemiaństwa okolicznego w Kaliszu. Do parku czy w Aleję Józefiny się wówczas „wybierano” z miasta niejako jak na podmiejskie wycieczki.

⁶² Wedle przywołującej akta KRSW Jarosławy Raszewskiej, zniszczeniu uległo: 63 domy mieszkalne, 67 zabudowań gospodarczych, synagoga. Około 200 rodzin żydowskich i kilkadziesiąt chrześcijańskich zostało pozbawionych dachu nad głową. Zob. J. Raszewska, *Rozwój zaludnienia miasta Kalisza w latach 1793-1939*, „Rocznik Kaliski” 1969, t. 2, s. 8-67, tu s. 10.

⁶³ Jak podali W. Kościelniak i K. Walczak (*Kronika miasta Kalisza...* s. 131), powódź ta wyrządziła szkody 590 właścicielom nieruchomości w Kaliszu. Zerwane zostały 2 mosty, zniesiona rogatka rypinkowska, podtopiony klasztor i kościół franciszkanów. Por. także W. Kościelniak, *W ramionach Prosimy...* passim.

które w latach 1854-1855 spowodowały przypadki głodu i rozruchy⁶⁴. O zapaści świadczy nie tylko brak większych inwestycji, ale i fakt, że niektóre nieruchomości miejskie, tak jak gmach teatru, popadały w ruinę. Pożar tego obiektu w roku 1858 był nawet postrzegany przez miejscową administrację miejską jako uwolnienie od problemu jego utrzymywania i remontowania, gdyż zrujnowany gmach prawdopodobnie i tak planowano rozebrać⁶⁵. Z drugiej strony, władze gubernialne w Warszawie próbowały zainicjować budowę nowego teatru stałego i resursy, argumentując, że „miasto Kalisz, na pograniczu kraju położone, porządnie uregulowane i w nowym stylu zabudowane oraz przez znakomitą ludność wyższego wykształcenia zamieszkałe, liczy się do rzędu najpierwszych w Królestwie” i z racji swojego handlowego statusu potrzebuje takiego gmachu. Ostatecznie koncepcji gmachu teatralnego z resursą na placu w sąsiedztwie Szkoły Wyższej Realnej (dawnej Szkoły Wojewódzkiej) sprzeciwili się mieszkańcy, wskazując między innymi na obciążenie funduszy miasta wydatkami na regulację rzeki i ekonomiczny upadek Kalisza. Mimo to, postulowano budowę reprezentacyjnego ratusza, co sugeruje istnienie interesujących konfliktów i gier interesów w związku z wspomnianymi inicjatywami⁶⁶.

Rzeczywiście jednak, w latach pięćdziesiątych i początkach kolejnej dekady budowano w Kaliszu niewiele. Warto wspomnieć o wzmiankowanym już nowym gmachu synagogi w zespole zabudowań na rogu ulic Złotej i Nadwodnej (1852-ok. 1860)⁶⁷ – pięknej, bogato dekorowanej we wnętrzach budowli, wymagającej gruntownej monografii – jak i przebudowie dawnego magazynu solnego na Wrocławskim Przedmieściu na przytułek dla starców i kalek (1853-1855), projektowanej przez władze budowie reprezentacyjnej cerkwi⁶⁸, czy też przebudowie pawilonu jatek rzeźniczych w dzielnicy żydowskiej (proj. 1863)⁶⁹. Najbardziej znaną budowlą publiczną z tego czasu, wzniesioną dużym kosztem w samym centrum historycznym miasta była siedziba oddziału (Dyrekcji Szczegółowej)

⁶⁴ K. Stefański, *Kalisz w latach 1848-1861...*, s. 44-45; J. Raciborski, *Monografia Kalisza*, Kalisz 1912, s. 174; W. Kościelniak, *Klęski w dziejach miasta Kalisza*, Kalisz 1985; tegoż, *Leksykon kaliski*, Kalisz 2008, s. 104-106.

⁶⁵ Wskazuje na to nota z jednego z zeszytów *Album Kaliskie* Edmunda Staweckiego, por. *Park w Kaliszu*, s. 43 w wydaniu z 1858 roku.

⁶⁶ Cytat za: *Projekt odbudowania spalonego teatru w Kaliszu (1859)*, materiał źródłowy według raportu Rządu Gubernialnego Warszawskiego do KRSWiD z 28 lipca (9 sierpnia) 1859, za: S. Kaszyński, *Teatralia kaliskie. Materiały do dziejów sceny kaliskiej 1800-1970*, Łódź 1972, s. 333. Por. S. Kaszyński, *Dzieje sceny kaliskiej 1800-1914*, Łódź-Wrocław 1962, s. 100, 513, tegoż, *Teatralia kaliskie...*, s. 330-337; I. Barańska, *Architektura Kalisza w dobie...*, s. 160-162; M. Górzynski, *Dziewiętnastowieczny teatr w Kaliszu. Architektura i polityki kulturowe na peryferiach imperium*, Kalisz 2017, s. 30-31.

⁶⁷ Nową synagogę zaprojektował Jan Janiszewski (1818-1876), budowniczy powiatu kaliskiego (według Stanisława Łoży w latach 1860-1865 (?), por. tegoż, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954, s. 130) wcześniej augustowskiego (od 1849), a następnie włodawskiego. Wzniósł on w Kaliszu szereg budowli, m. in. domy Kotta i Weilanda, jak podawała prasa w momencie jego śmierci, por. *Zgon*, „Kaliszanin” 1876, nr 34, s. 133.

⁶⁸ O zamiśle budowy cerkwi na Placu św. Mikołaja (Świńskim Targowisku) wzmiankuje raport radcy dworu Aleksandra Sawina, inspektora Szkoły Wyższej Realnej w Kaliszu z roku 1859, por. S. Kaszyński, *Teatralia Kaliskie...*, s. 336. Sprawa wymaga przebadania, mowa jedynie o wzmiance w piśmie dotyczącym innej inwestycji.

⁶⁹ *Plan Jatek rzeźniczych dla Starozakonnych wybudować się mających pod no. 326 w Mieście Kaliszu*, 1863, projekt podpisany przez budowniczego powiatu kaliskiego Jana Janiszewskiego, AGAD, zbiór kartograficzny, sygn. 495-223. Istniejący budynek z lat czterdziestych przekształcono, wymieniając kolumny doryckie na toskańskie i wprowadzając trójkątne szczyty (na projekcie jednak skreślone – zapewne niezrealizowane?) i arkadową artykulację ścian bocznych skrzydeł od strony ulicy. Obiekt został zburzony w okresie drugiej wojny światowej.

Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego na rogu ulicy Piekarskiej i Rynku. Nieustalony architekt nawiązał w tym piętrowym gmachu o dwutraktowym układzie z bocznym skrzydłem i paradnym westybulem na osi zarówno do modelu rzymskiego pałacu nowożytnego (w opracowaniu wysmakowanych estetycznie fasad z figuralną dekoracją rzeźbiarską), jak i standardów architektury klasycyzmu tych lat. Gmach zbudowano w latach 1861-1863 – stanowił on pierwszą tego typu realizację w centrum Kalisza, odwołującą się wprost do tradycji architektury nowożytnej⁷⁰. Pośród inwestycji prywatnych w mieście tamtych lat wyróżniały się natomiast gmachy Hotelu Wiedeńskiego Roberta Puscha na rogu ulic Kanonickiej i Garbarskiej (ok. 1860, przebudowa wcześniejszego obiektu⁷¹; (fot. 5) i zmodernizowany hotel Berliński na rogu ulic Mariańskiej i Poprzeczno-Warszawskiej. Wyróżnić warto też niektóre nowe kamienice, takie jak dom Wernerów (Rynek róg św. Stanisława, wzniesiony po 1850 roku⁷²; czy przebudowana z wcześniejszego obiektu, pałacowa kamienica Sobolewów (Rynek róg ulicy Warszawskiej⁷³. Wszystkie te realizacje kontynuowały idiomy klasycyzmu rozpowszechnianego nad Prosną od początku stulecia. Ale teraz właśnie w budownictwie prywatnym zwracało uwagę częstsze niż wcześniej użycie wielkoporządkowych artykulacji fasad i tworzenie monumentalnych, pałacowych efektów, które cechowały wspomniane wyżej kamienice, a które w poprzednich dekadach rezerwowano dla budowli użyteczności publicznej wysokiej rangi.

Kolejnym, nierozwiniętym dotąd obszarem badawczym są istniejące w tym czasie w Kaliszu tradycje villeggiatury. Domy drugie i podmiejskie wille z ogrodami i gospodarstwami owocowymi czy warzywnymi są uchwytnie w kilku znanych już przykładach domów w rejonie Tyńca, a także szosy warszawskiej⁷⁴. Dość może przywołać zburzony w drugiej połowie XX wieku, unikatowy „dworek podmiejski” przy ulicy Winiarskiej 26.

⁷⁰ Niewiele o tym gmachu wiadomo, choć była to jedna z okazalszych pośród siedzib oddziałów Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego. Wcześniej biura TKZ mieściły się na ulicy Rybnej 78A (wedle numeracji sprzed 1914 roku). Kosztowała około 60 tys. rubli. Rzeźby na fasadzie – alegorie „Handlu” i „Rolnictwa” – dłuta Leona Myszkowskiego. Obiekt spalono w 1914 roku i nie został on niestety odbudowany. Por. A. Chodyński, *Kieszonkowa kroniczka historyczna miasta Kalisza*, Kalisz 1885, s. 72-73; A. Parczewski, *Rys historyczny Towarzystwa...*, s. 115-116; A. Tabaka, M. Błachowicz, *Główny Rynek 15*, „Życie Kalisza” 2012, nr 45, s. 32.

⁷¹ Robert Pusch przybył do Kalisza w 1834 lub 1835 roku ze Śląska, początkowo pracował w administracji fabryki Repphana. Z czasem zapoczątkował własny biznes hotelowy, urządzając „Hotel Wiedeński” w przebudowanej na ten cel kamienicy przy ulicy Kanonickiej na rogu z Garbarską. Hotel ten działał także pod firmą jego i Emila Freudenberga. Gmach wielokrotnie przebudowywano. Por. nieco rozbieżne informacje na temat biografii Puscha: J. A. Splitt, *Pusch Robert (1813-1873)*, [w:] *Słownik Biograficzny Wielkopolski Południowo-Wschodniej, Ziemi Kaliskiej*, red. E. Andrysiak, E. Polanowski, H. Tadeusiewicz, D. Wańka i in. t. 1, Kalisz 1993, s. 239-240; A. Tabaka, M. Błachowicz, *Nowy Kaliszanie...*, s. 229-232.

⁷² *Projekt Domu dla Wgo Roberta Werner pod No: 24 w Rynku Miasta Kalisza*, plansze projektowe z adnotacjami i korektą architektów KRSWiD z 1850 roku, zrealizowany, spalony w 1914. AGAD, zbiór kartograficzny, sygn. 490-62. Projekt podpisał budowniczy powiatu kaliskiego w tym czasie – Jakub Jasiński (1789-po 1850). Łoza podaje, że funkcję budowniczego obwodu, a następnie powiatu kaliskiego sprawował w latach 1827-1849, por. tegoż, *Architekci i budowniczowie...*, s. 133.

⁷³ Ten narożny dom powstał po 1793 roku dla rodziny Nieszkowskich, a w 1837 roku przeszedł w posiadanie pułkownika Michała Sobolewa i jego żony Pauliny z Nieszkowskich Sobolew. Zapewne po tej dacie został przebudowany, teraz z kolosalnymi pilastrami korynckimi opinającymi elewację od strony Głównego Rynku i trójkątnym naczółkiem, w którym znalazły się motywy militarne i herb Sobolewa, ostatecznie generała rosyjskiego. A. Tabaka, M. Błachowicz, *Taniec pięknej Pauliny*, „Życie Kalisza” 2008, nr 20, s. 46.

⁷⁴ M. Górzyński, *Opinia dotycząca wartości zabytkowych zespołu wili podmiejskich z przełomu XIX-XX wieku przy ulicy Warszawskiej nr 53, nr 53a, nr 55 w Kaliszu*, opracowanie niepublikowane na zlecenie rodziny Pałysów, Warszawa 2015, s. 1-2.

Ten piękny, parterowy dom z gankiem w typie *templum in antis* i wystawką na osi, został zaprojektowany przez Jakuba Jasińskiego. Jak podaje Tadeusz Malanowski, obiekt powstał wraz z oficyną z muru pruskiego w 1843 roku na obszarze wsi podmiejskiej Tyniec dla kaliskiego chirurga, Władysława Stopierzyńskiego⁷⁵. Byłby to być może przykład podmiejskiej willi, nobilitującej właścicieli związanych z miastem i wolnymi zawodami; obszerny ogród i sad świadczyły także o gospodarczej roli założenia. Pomimo niezachowania obiektów z tego czasu, temat villeggiatury Kalisza i relacji między podmiejskimi wsiami i osadami a miastem może otworzyć nowe perspektywy dla studiów ówczesnej kultury i zjawisk społecznych.

Fot. 5. Reklama „Hotelu Wiedeńskiego” Roberta Puscha i Emila Freudenberga przy ulicy Kanoniczkiej w Kaliszu, około 1875.

Źródło: reprodukcja za A. Tabaka, M. Błachowicz, Nowy Kalisz, Kalisz 2010 – z XIX-wiecznej prasy.

Warto też dodać, że w badaniach nie uwzględniano dotąd zupełnie architektury niemo-
numentalnej i efemerycznej, czego dobrym przykładem jest dostawiony przed 1858 rokiem
do gmachu kaliskiej szkoły średniej mur graniczny ogrodu, zwieńczony blankami, z naroż-
nym pawilonem (stróżówką?) o ostrołukowo zamkniętym otworze okiennym – przykład
estetyki architektonicznej, opartej o zainteresowanie językami architektury średniowiecz-
nej⁷⁶. Funkcje tego obiektu, jak i innych elementów wyposażenia przestrzeni miejskiej,
szybko zmieniających się w czasie (stragany, urządzenia handlowe i gospodarcze – w tym
na rzece, jak np. skrzynie z rybami – a także studnie, latarnie, reklamy, szyldy i inne) –
mogą być także punktem wyjścia do interesujących, nowych ujęć badawczych, wychodzą-
cych poza zagadnienia klasycznych narracji historii architektury. Nie od rzeczy będzie też
zwrócenie uwagi na powoli postępujące przekształcenia zabudowy mieszczańskiej Kalisza
w tym czasie, które można – podobnie jak zagadnienia architektury publicznej czy nadzoru
budowlanego – rekonstruować i badać w oparciu o bogate zbiory archiwalne⁷⁷.

⁷⁵ T. Rusczyńska, A. Sławska, *Katalog zabytków sztuki...*, s. 43, fot. 45; T. Malanowski, *Fotoplastikon*, „Ziemia Kaliska” 1960, nr 21, s. 4.

⁷⁶ Obiekt reprodukowany w *Albumie Kaliskie Stawieckiego* (ryc. nr 19), ostatnio reprodukowany w tomie *Szkola kaliska i jej budynek*, red. B. Celer, J. Montelatic, K. Walczak, Kalisz 2020, s. 38-39; zwrócił nań uwagę M. Błachowicz w artykule w niniejszym tomie (*Szkolne lata Adama Chodyńskiego – Powiatowa Szkoła Filologiczna w Kaliszu w latach 1842-1846*, s. 80-132, tu s. 85).

⁷⁷ Zob. bogaty, a bardzo słabo wykorzystany w badaniach historycznych (także przeze mnie dotąd pomijany) zasób zespołu Naczelnik Powiatu Kaliskiego 1817-1866 w Archiwum Państwowe w Kaliszu, np. sygn. 43, 390, 419, 613, 656 i in. Por. także Zbiór kartograficzny AGAD.

PODSUMOWANIE

Myśląc o przyszłych studiach nad architekturą i przestrzennymi procesami społecznymi w Kaliszu połowy XIX wieku, warto skorzystać z niesłyszanych wartościowych opracowań dla innych miast środkowoeuropejskich, uwzględniając dorobek polskich studiów miejskich. W tym obszarze za szczególnie istotne należy uznać na przykład prace Zofii Ostrowskiej-Kęmbłowskiej o Poznaniu⁷⁸ i Agnieszki Zabłockiej-Kos o przemianach centrum Wrocławia⁷⁹. Mam nadzieję, że nawet tak pobieżny przegląd zagadnień historycznych: projektów i budowli kształtujących nowe przestrzenie miasta i odmieniających architekturę publiczną oraz prywatną, pozwala zorientować się w skali i złożoności tego dotąd nierozpoznanego obszaru badawczego. Postulaty, pytania badawcze czy pomysły zaproponowane w niniejszym tekście mają jedynie wstępny charakter; mogłyby przynieść efekt po dyskusji seminaryjnej czy konferencyjnej, wpisującej kaliskie zjawiska z szerszą sieć powiązań i przepływów kulturowych. Temat dotyczy interesującego okresu w dziejach miasta i architektury europejskiej, zachęcając do nowych studiów regionalnych, a także uwzględnienia ich wyników w pracach komparatystycznych w środkowoeuropejskim horyzoncie. Metodologicznym fundamentem tych działań mogłaby być analiza efektów badań z kręgu zwrotu przestrzennego w humanistyce w odniesieniu do architektury – oferująca wiele ciekawych pytań i narzędzi dla badaczy miast⁸⁰.

ŚRODOWISKO ARCHITEKTONICZNO-BUDOWLANE W KALISZU ORAZ REALIA JEGO FUNKCJONOWANIA NA PRZEŁOMIE XIX I XX WIEKU – ZARYS PROBLEMATYKI

Słowa kluczowe: historia architektury, zawód architekta, miasta i urbanizacja, historia miast, Królestwo Polskie, Kalisz, gubernia kaliska

Przedmiotem artykułu jest przedstawienie historycznego zarysu przemian i charakteru środowiska architektów i budowniczych w Kaliszu w okresie gubernialnym (1867-1914). Na przełomie XIX i XX wieku miejscowi architekci-urzędnicy, zatrudnieni w rosyjskim urzędzie gubernialnym, nadal stanowili trzon miejscowej profesji, posiadając najlepsze wykształcenie fachowe (przeważnie peters-

⁷⁸ Z. Ostrowska-Kęmbłowska, *Architektura i budownictwo w Poznaniu w latach 1770-1880*, Poznań 1982, (II wyd. Poznań 2009).

⁷⁹ A. Zabłocka-Kos, *Zrozumieć miasto. Centrum Wrocławia na drodze ku nowoczesnemu „city” 1807-1858*, Wrocław 2006.

⁸⁰ H. Lefebvre, *La production de l'espace*, Paris 1974; ang. wyd. 1991, por. Ł. Stanek, *Henri Lefebvre on Space. Architecture, Urban Research and the Production of Theory*, Minneapolis, Minn., 2011. Lefebvre proponował trzy powiązane ze sobą ramy pojęciowe ujmowania przestrzeni: praktyki przestrzenne (np. sposoby użytkowania), reprezentacje przestrzeni (np. projekt regulacji urbanistycznej, który ma ukształtować stosunki produkcji i wygenerować praktyki przestrzenne) i przestrzenie reprezentacji (wytworzone poprzez symbolizację w procesie doświadczania samej przestrzeni). Zob. też B. Jałowicki, *Spoleczne wytworzenie przestrzeni*, wyd. Warszawa 2010 (I. wyd. 1988); M. Löw, *Socjologia przestrzeni*, przeł. I. Drozdowska-Broering, red. M. Bucholc, Warszawa 2018 [wyd. oryg. 2000]. Na gruncie badań nad historią architektury np.: J. Archer, *Social Theory of Space: Architecture and the Production of Self, Culture, and Society*, "Journal of the Society of Architectural Historians" 2005, t. 64, nr 4, s. 430-433. Ponadto, w szerszej perspektywie: D. Bachman-Meddick, *Cultural Turns. Nowe kierunki w naukach o kulturze*, przeł. K. Krzemieniowa, Warszawa 2012 [oryg. wyd. niem. 2006]. Zob. też E. Domańska, *Wiedza o przeszłości – perspektywy na przyszłość*, „Kwartalnik Historyczny” 2013, t. 120, s. 221-274. Por. także studia dotyczące materialności i jej agencyjności w sieci oddziaływań między agentami (Actor-Network Theory i Material Turn): B. Latour, A. Yaneva, *Give me a Gun and I will Make All Buildings Move. An ANT's View of Architecture*, w: R. Geiser, A. Yaneva, red., *Explorations in Architecture: Teaching, Design, Research*, Basel 2008, s. 80-89; K. Abriszewski, *Poznanie, zbiorowość, polityka. Analiza teorii aktora-sieci Bruno Latoura*, Kraków 2012; S. M. Pearce, *Objects as meaning: or narrating the past*, in: tejsze, red., *Interpreting Objects and Collections*, wyd. London 2003, s. 19-29; I. Hodder, *Studies in human-thing entanglement*, online: <http://www.ian-hodder.com/books/studies-human-thing-entanglement> (2016).

burskie) i umocowanie administracyjne, gwarantujące szeroki wpływ na architekturę w mieście i jego okolicach. Jednocześnie jednak w tym samym czasie do miasta napływali nowi projektanci młodszego pokolenia, szukający miejsca dla siebie w zmieniających się szybko realiach społecznych, zachęteni rozwojem Kalisza na początku XX stulecia. Artykuł przedstawia charakterystykę wykształcenia, sposoby prowadzenia praktyki zawodowej, kompetencje, jak i realia prawne i administracyjne, w których pracowali ludzie architektury i budownictwa w kluczowym dla nowoczesnego Kalisza okresie. Jego istotną częścią jest także przedstawienie firm budowlanych i wykonawców, współpracujących z kaliskimi architektami.

ARCHITECTS, BUILDERS AND PLANNERS IN KALISZ AT THE TURN OF THE NINETEENTH AND TWENTIETH CENTURIES – AN OVERVIEW OF PROFESSION AND BACKGROUND OF ARCHITECTURAL AND BUILDER'S PRACTICE

Keywords: history of architecture, profession of architect, urban communities and urbanization, urban history, Polish Kingdom, Kalisz, Kalisz's governorate in the Russian Empire

The aim of this contribution is to characterize a network of professionally-trained architects and engineers working in Kalisz, a westernmost governorate capital of the Russian empire, between the years 1867 to 1914, when the town was steadily developing in population and construction market. During the imperial period, the best trained (mostly in Petersburg) core of the local community of architects was employed by the state agendas, namely Russian Governorate, offering a good career prospects but only for a few professionals. During the 1900s the "railroad boom" of the local population and industrial expansion of the city attracted to Kalisz a dozen of newcomers, also young architects and planners. In this essay I offer an overview of the local community of architects by analyzing education, patterns of career or legal and administrative frameworks of their work. Last but not least, a detailed description of local builder's environment and their firms is offered.

Bibliografia:

Źródła:

Archiwum Główne Akt Dawnych
Dyrekcja Ubezpieczeń Królestwa Polskiego
Zbiór kartograficzny
Archiwum Państwowe w Kaliszu
Naczelnik Powiatu Kaliskiego

Prasa:

„Kaliszanin” – 1880, 1876, 1888
„Spotkania z zabytkami” – 2003
„Ziemia Kaliska” – 1960
„Życie Kalisza” – 2008, 2012

Opracowania:

750 lat lokacji Kalisza. Materiały sesji popularnonaukowej, Kalisz, 10 października 2007 (2008), red. Wańka, T. Krokos, Kalisz
Abriszewski K. (2012), *Poznanie, zbiorowość, polityka. Analiza teorii aktora-sieci Bruno Latoura*, Kraków
Andrysiak E. (2000), *Alfons i Melania Parczewscy w świetle zachowanej korespondencji archiwum rodzinnego*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, z. 6
Andrysiak E. (2010), *Alfons Parczewski (1849-1933). Kaliszanin – rektor Wszechnicy Wileńskiej*, Kalisz
Andrzejewska E. (2010), *Ksiądz Stanisław Józef Kłossowski (1726-1798). Kustosz Sanktuarium św. Józefa w Kaliszu*, Kalisz
Archer J. (2005), *Social Theory of Space: Architecture and the Production of Self, Cul-*

- ture, and Society, "Journal of the Society of Architectural Historians", t. 64, nr 4
- Bachman-Meddyck D. (2012), *Cultural Turns. Nowe kierunki w naukach o kulturze*, przeł. K. Krzemieniowa, Warszawa
- Barańska I. (2002), *Architektura Kalisza w dobie Królestwa Kongresowego*, Kalisz
- Bergdoll B. (2000), *European Architecture 1750-1890*, Oxford-New York
- Bibliografia historii Kalisza (2002-2007)*, red. E. Andrysiak i in., t. 1-4, Kalisz
- Błachowicz M. (2017), „*Starożytności kaliskie*” w relacjach z lat 1792-1861. Początki ochrony zabytków w grodzie nad Prosną, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, z. 17
- Błachowicz M., Tabaka A. (2010), *Nowy Kaliszanie*, Kalisz
- Börsch-Supan E., Müller-Stüler D. (1997), *Friedrich August Stüler: 1800-1865*, München-Berlin
- Bruś J. (2017), *Albert Nestrypke. Propagator architektury modernistycznej w Kaliszu*, Kalisz
- Camborini U. (2005), *Z pobytu Antonio Sacchettiiego w Warszawie oraz Kaliszu (1835 r.)*, „Rocznik Kaliski”, t. 31
- Chodyński A. (1874), *Kościół św. Mikołaja w Kaliszu. Wspominek historyczny*, Warszawa
- Chodyński A. (1885), *Kieszonkowa kroniczka historyczna miasta Kalisza*, Kalisz
- Ciesielska A. (2011), *Stanowisko archeologiczne na Zawodziu w Kaliszu – nowe interpretacje, nowe problemy*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, z. 12,
- Curran K. (2003), *The Romanesque Revival. Religion, Politics, and Transnational Exchange*, University Park
- Czechowska B. (2010), *Kaliskie Korso. Architektura i urbanistyka Alei Wolności w XIX i XX wieku*, Kalisz
- Dolat J. (2005), *Przemysł w Kaliszu w dwudziestolecium międzywojennym XX wieku*, Łódź
- Domańska E. (2013), *Wiedza o przeszłości – perspektywy na przyszłość*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 120
- Dumała K. (1974), *Przemiany przestrzenne miast i rozwój osiedli przemysłowych w Królestwie Polskim w latach 1831-1869*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk
- Dziedzictwo kulturowe miasta Kalisza i regionu południowej Wielkopolski (2011-2017)*, red. S. Kowalskiej, t. 1-6, Kalisz.
- Dzieje Kalisza*, red. W. Rusiński, Poznań 1977;
- Foucault M. (2009), *Nadzorować i karać. Narodziny więzienia*, Warszawa
- Getka-Kenig M. (2017), *Pomniki publiczne i dyskurs zasługi w dobie „wskrzeszonej” Polski lat 1807-1830*, Kraków
- Górzyński M. (2017), *Dziewiętnastowieczny teatr w Kaliszu. Architektura i polityki kulturowe na peryferiach imperium*, Kalisz
- Górzyński M. (2019), *Dziewiętnastowieczny park miejski w Kaliszu. Ogród cywilizacji*, Kalisz
- Górzyński M. (2019), *Miasto, społeczeństwo, przeszłość. Architektura i przestrzeń nowoczesności Kalisza przełomu XIX i XX wieku*, Warszawa
- Halak M. (2013), *Recepcja stylu bizantyjsko-ruskiego w Kaliszu na przykładzie cerkwi św. Jerzego oraz Banku Państwa. Kreowanie nowego wizerunku miasta po 1864 roku*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe miasta Kalisza i regionu Południowej Wielkopolski*, red. S. Kowalska, t. 3, Kalisz
- Jałowiecki B. (2010), *Spoleczne wytwarzanie przestrzeni*, Warszawa
- Kalisz na przestrzeni wieków. Konferencja naukowa pod przewodnictwem prof. dr hab. Henryka Samsonowicza (2013)*, red. T. Baranowski, A. Buko, Kalisz
- Kalisz. Studium historyczno-urbanistyczne, opracowane na zlecenie Poznańskiej Wo-*

- jewódzkiej Rady Narodowej, Wojewódzki Zarząd Architektury i Nadzoru Budownictwa w Poznaniu* (1959), red. T. Ruszczyńska, J. Nalepa, E. Linette, Poznań
- Kaszyński S. (1962), *Dzieje sceny kaliskiej 1800-1914*, Łódź-Wrocław,
- Kaszyński S. (1972), *Teatralia kaliskie. Materiały do dziejów sceny kaliskiej 1800-1970*, Łódź
- Kirył A., Sosna A. (2005), *Stulecie w kamieniu i metalu. Rosyjskie pomniki w Polsce w latach 1815-1915*, Moskwa
- Kolegiata kaliska na przestrzeni wieków 1303-2003* (2004), red. G. Kucharski, ks. J. Plota, Kalisz
- Kościelniak W. (1985), *Kłęski w dziejach miasta Kalisza*, Kalisz
- Kościelniak W. (1987), *Zabytki architektury Kalisza*, Kalisz
- Kościelniak W. (2008), *Leksykon kaliski*, Kalisz 2008.
- Kościelniak W. (2006), *W ramionach Proсны. Kalisz i jego rzeka*, Kalisz
- Kościelniak W., Walczak K. (2002), *Kronika miasta Kalisza*, Kalisz
- Kujawski W. (2011), *Diecezja kujawsko-kaliska. Opracowanie historyczno-źródłoznawcze*, Włocławek.
- Kultura miejska w Królestwie Polskim, cz. 1, 1815-1875*, Warszawa. Kalisz-Lublin-Płock (2001), red. A. M. Drexlerowa, Warszawa
- Latour B., Yaneva A. (2008), *Give me a Gun and I will Make All Buildings Move. An ANT's View of Architecture*, [w:] R. Geiser, A. Yaneva, red., *Explorations in Architecture: Teaching, Design, Research*, Basel
- Lefebvre H. (1974), *La production de l'espace*, Paris
- Lów M. (2018), *Socjologia przestrzeni*, przekł. I. Drozdowska-Broering, red. M. Bucholc, Warszawa
- Łoza S. (1954), *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa
- Miluńska J. (2000), *Alfons i Melania Parczewscy w korespondencji Gillerów*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, z. 6
- Miłobędzki A. (1967), *Zamki i więzienie. Ze studiów nad ikonografią architektury romantyzmu. Początki narodowego historyzmu w budownictwie Królestwa Kongresowego*, [w:] *Romantyzm. Studia nad sztuką drugiej połowy wieku XVIII i wieku XIX. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Warszawa, listopad 1963, red. J. Białostocki, Warszawa
- Ochotnicza Straż Pożarna w Kaliszu 1864-2014. Monografia* (2015), red. K. Walczak, T. Olejnik, Kalisz
- Oniszczuk A. (2010), *Ludność żydowska Kalisza w latach 1815-1914. Wybrane aspekty modernizacji*, Warszawa
- Ostrowska-Kęmbłowska Z. (1982), *Architektura i budownictwo w Poznaniu w latach 1770-1880*, Poznań
- Parczewski A. (1911), *Rys historyczny Towarzystwa Kredytowego Miasta Kalisza – wydanie jubileuszowe (1886-1911)*, Kalisz
- Pearce S. M. (2003), *Objects as meaning; or narrating the past*, in: tejże, red., *Interpreting Objects and Collections*, wyd. London
- Plócienniczak D. (2011), *Budynki cerkiewne Kalisza w XIX i XX wieku*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, z. 12
- Plócienniczak D. (2013), *Zjazd monarchów oraz manewry i pokazy wojskowe w Kaliszu w 1835 roku*, „Rocznik Kaliski”, t. 39
- Portret miasta. Architektura Kalisza w dokumentach archiwalnych / Portrait of a City. The Architecture of Kalisz in Historical Documents*, red. G. Schlender, J. A. Splitt, Kalisz 2010
- Powiat kaliski* (1960), red. T. Ruszczyńska, A. Sławska, Z. Winiarz, „Katalog zabytków

- sztuki w Polsce”, t. 5, *Województwo Poznańskie*, z. 6, Warszawa
- Przygodzki S. (2012), *Kalisz wielokulturowy*, Kalisz
- Raciborski J. (1912), *Monografia Kalisza*, Kalisz
- Raszewska J. (1969), *Rozwój zaludnienia miasta Kalisza w latach 1793-1939*, „Rocznik Kaliski”, t. 2
- Rottermund A. (1990), *Jean-Nicolas-Louis Durand a polska architektura I połowy XIX wieku*, Wrocław
- Rynkowska A. (1985), *Miasto Kalisz w świetle opisu z 1845*, „Rocznik Kaliski”, t. 18
- Schlender G. (2016), *Fabryki Kalisza i okolic 1815-1989*, Kalisz
- Silke W. (2004), „*In welchem Style sollen wir bauen?*” *Studien zu den Schriften und Bauten des Architekten Heinrich Hübsch (1795-1863)*, Stuttgart
- Splitt J. A. (1993), *Pusch Robert (1813-1873)*, [w:] *Słownik Biograficzny Wielkopolski Południowo-Wschodniej, Ziemi Kaliskiej*, red. E. Andrysiak, E. Polanowski, H. Tadeusiewicz, D. Wańka i in. t. 1, Kalisz
- Splitt J. A. (1998), „*Perłą jest park jego*”. *Widoki parku kaliskiego*, Kalisz
- Splitt K., Splitt J. A. (1998), *Kościół i klasztor oo. franciszkanów w Kaliszu*, Kalisz
- Stanek Ł. (2011), *Henri Lefebvre on Space. Architecture, Urban Research and the Production of Theory*, Minneapolis, Minn
- Stawecki E. (1858), *Album kaliskie, ser. 1., Zawierająca widoki samego miasta Kalisza*, Warszawa
- Steczek-Czerniawska E. (2000), *Sylwetka literacka Melanii Parczewskiej*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, z. 6
- Stefański K. (1935), *Kalisz w latach 1848-1861. Obrazy z przeszłości*, Kalisz
- Szkoła kaliska i jej budynek* (2020), red. B. Celer, J. Montelatic, K. Walczak, Kalisz
- Tabaka A., Błachowicz M. (2007), *Szkatułki czasu. Najstarsze kaplice Kalisza*, Kalisz
- Tomala J. (2004), *Kalisz – miasto lokacyjne w XIII-XVIII wieku. Studium archeologiczno-architektoniczne*, Kalisz
- Tomala J. (2007), *Murowana architektura romańska i gotycka w Wielkopolsce*, t. 1, *Architektura sakralna*, Kalisz
- Walczak K. (2000), *Alfonsa i Melanii Parczewskich biografie niezwykle*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, z. 6
- Więzienie kaliskie 1846-2015* (2016), red. E. Pietrzak i in., Kalisz
- Zabłocka-Kos A. (2006), *Zrozumieć miasto. Centrum Wrocławia na drodze ku nowocześnie „city” 1807-1858*, Wrocław

Interenet:

Hodder I. (2016), *Studies in human-thing entanglement*, online: <http://www.ian-hodder.com/books/studies-human-thing-entanglement>.